

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

S.MOEMİN VƏ C.FAULZUN HEKAYƏLƏRİNDƏ BƏDİİ TƏSVİR DÜNYASI

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **İradə Kamal qızı Ələsgərova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Qərbi Kaspi Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Naidə Camal qızı Məmmədخانova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Nailə Məhəmmədhusəyn qızı Sadıqova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nərmin Fuad qızı Həsənova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən F.D. 12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev
filologiya elmləri doktoru,
akademik

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: **İradə Nadir qızı Sərdarova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Elmi seminarın sədri: **Gülər Həsən qızı Abdullabəyova**
filologiya elmləri doktoru,
professor

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya işi tanınmış ingilis yazıçıları S.Moem və C.Faulzun yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Tədqiqatda xüsusilə, yazıçıların hekayə və novellaları müqayisəli rakursda araşdırılmışdır.

Hər iki yazıçı milli və dünya ədəbiyyatı tarixində ilk növbədə roman müəllifi kimi yadda qalsalar da, onlar ədəbiyyatda “kiçik janr”ın inkişafına da müəyyən töhfə vermişlər. Yazıçıların yaradıcılığının bu hissəsi filologiya elmində demək olar ki, öyrənilməmişdir. Tədqiqatçılar tərəfindən S.Moem və C.Faulzun hekayə və novellaları nisbətən diqqətdən kənar qalmasına baxmayaraq, yazıçıların yaradıcılığının bu hissəsi dərinliyi və mənimsəmə dəqiqliyi ilə təəccübləndirir, bədii nailiyyətlər kontekstində bizim üçün əhəmiyyətli görünür.

Bu baxımdan, əsərlərin müqayisəli təhlili (S.Moemin “İnsani şeylər”, “Yarpağın həyəcanı” və “Kiçik hekayələr” adlı hekayələr toplusu və C.Faulzun “Qara Ağacdən qala” adlı povestlər silsiləsi) mövzusunə müraciət aktual sayıla bilər. Yazıçıların kiçik həcmli nəsrinə sistemli yanaşmanın olmadığından və XX əsrin ingilis novella janrının inkişaf vektorunun təyin edilməsi baxımından hazırkı tədqiqat işi əhəmiyyət kəsb edir və mövzunun aktuallığı ilə fərqlənir.

S.Moemin və C.Faulzun yaradıcılığı ayrı-ayrılıqda müasir filologiya elmində xüsusi tədqiqat işinin mövzusu olmuşdur. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, S.Moemin hekayələrinə və C.Faulzun adı çəkilən topluya daxil edilmiş novellalarına mövcud tənqidi-monoqrafik ədəbiyyatda çox az yer ayrılmışdır. Bu əsərlər görkəmli romanların kölgəsində qalmış və yazıçıların əsərləri müqayisəli rakursda heç bir tədqiqat mövzusu olmamışdır.

Yuxarıda adı çəkilən əsərlərin bəzi məqamları haqqında V.V.İvaşovanın, D.V.Zatonskinin, T.L.Motilyovanın və başqalarının son dövrə aid müəyyən araşdırmaları vardır. Eləcə də, seçilmiş mövzu ilə bağlı ingilis dilində Avropa tənqidi ədəbiyyatı da var. Məsələn, F.Apostolou, Biles Jack, M.Bradbury, L.Cazamian, Y.Harrison, F.R.Karl, P.Kemp, F.Kermoud, Lewis John, I.Malin və

digərlərinin əsərlərini qeyd etmək olar. Azərbaycanda, 1998-ci ildə A.A.İsmayılova “Con Faulzun romanlarının poetikası”¹ adlı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Lakin, bu tədqiqat işi əsasən “Qara Ağacdan qala” hekayəsinin təhlilinə həsr edilmişdir. Adı çəkilən dissertasiya işində bizi maraqlandıran mövzuya toxunulmamışdır.

Bundan əlavə, S.Moem və C.Faulzun “kiçik janrlarında” paradoks və mətnaltı kimi üsullar hərtərəfli öyrənilməmişdir. Con Faulzun novellalarında bədii mistifikasiya üsulları və bütünlükdə süjet-kompozisiya strukturu hələ də kifayət qədər təhlil edilməmişdir. Bu fakt dissertasiya işinin əhəmiyyətini və mövzuya tam zamanında müraciət edilməsinin göstəricisi sayıla bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektı S.Moemin və C.Faulzun “kiçik janrlarda” istifadə etdikləri mətnaltı, paradoks, ironiya və oyun komponentləri kimi bədii üsullardır. Hekayə və novella janrının xarici tematik yaxınlığına baxmayaraq, seçilmiş mövzu baxımından bu janrların fərqli cəhətləri göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas predmeti S.Moemin “İnsani şeylər”, “Yarpağın həyəcanı” və “Kiçik hekayələr” hekayələr toplusu və C.Faulzun “Qara Ağacdan qala” adlı toplusundan novellalardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi S.Moemin hekayələrinin və C.Faulzun novellalarının poetikasını təhlil etməkdir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı əsas **vəzifələr** müəyyənləşdirilir:

- S.Moemin və C.Faulzun “kiçik janr” əsərlərində qəhrəmanların tipləşdirmə forma və vasitələrini müəyyən etmək;
- mistik və gerçək, real və irreal məfhumlarını təyin etmək;
- mövcud tənqidi ədəbiyyat əsasında mətnaltı və paradoks anlayışlarını müəyyənləşdirmək;
- Moemin və Faulzun kiçik janrlarında ironiyayı spesifik üsul kimi göstərmək.

¹ Исмаилова, А.А. Поэтика романов Джона Фаулза: / автореферат дис. кандидата филологических наук/ – Баку, 1998. – 24 с.

Tədqiqat metodları. Qarşıya qoyduğumuz məqsədə nail olmaq üçün müqayisəli və tipoloji təhlil, eləcə də əlavə məlumatların daha düzgün şəkildə təhlil etməyə kömək edən filoloji təfsir metodundan istifadə olunmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Tədqiqat işində aparılan müqayisəli təhlil nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, S.Moem və C.Faulzun yaradıcılığını birmənalı şəkildə hər hansı bir ədəbi cərəyana aid etmək mümkün deyil. Yazıçıların bədii üsulu realist və modernist yazı tərzinin özünəməxsus eklektikasını təşkil edir;

– Müəllif-təhkiyəçi yazıçıların nəsrində xarakterin bədii əks etdirilməsinin xüsusi formasıdır. O, oxucu ilə əsərdə təsvir olunan arasında özünəməxsus bir vasitədir. Müəllifin funksiyaları fərqlidir (yazıçı, iştirakçı, tamaşaçı, üçüncü şəxs, remarkalarda və s.). Lakin, Moemin hekayələrində müəllifin funksiyasından fərqli olaraq, Faulzun əsərlərində qəhrəmanların heç bir sərgüzəştləri və ya səyahətləri yoxdur, zamanın hadisələrlə dolu olma ehtimalı azalır;

– Oyunun mənşəyi, tapmaca / açma dixotomiyası Moem və Faulzun “kiçik nəsrinin” əhəmiyyətli elementidir. Hər iki yazıçı, XX əsr ingilis ədəbiyyatının mistik-macəra janrında müasir novellistikanın aktual və kəskin problemlərini fəlsəfi baxımdan canlandırmağa çalışırdı. Lakin, S.Moem D.Defo və C.Sviftin, C.Faulz isə C.Coys və H.Ceymsin ənənələrini davam etdirirdi;

– Hər iki yazıçının hekayələrinin oyun xarakteri qəhrəmanların seçim azadlığı ilə sıx bağlıdır, lakin bu azadlıq məhdudiyətsiz deyil və demək olar ki, onu həmişə gərgin dramatik süjet xətti müşayiət edir. Həm Moemin, həm Faulzun əsas ideoloji postulatına görə, real azadlığa yalnız şüurun azad edilməsi ilə nail ola bilərsiniz. S.Moem qəhrəmanın iç üzünü göstərmək və mənfi ciddiliyini ortaya çıxarmaq məqsədi ilə oyuna başlayırsa, C.Faulzda isə çox zaman bu “oyun naminə oyun” formasını alır;

– Yazıçıların “kiçik nəsrində” oyun priyomları, bilavasitə oxucu tərəfindən qəsdən hazırlanmış tapmacanın hissəsi olan mətnaltı ilə əlaqəli olur. S.Moem və C.Faulzun əsərlərində bu, iki hissəyə bölünür: aşkar və gizli məna. Lakin, təfsirdə fərqlər vardır. Faulz üçün fəlsəfi fikirlərin oxucuya hərtərəfli təqdim edilməsi

böyük əhəmiyyət kəsb. Moem isə fəlsəfi dəstək axtarmır və müvəqqəti olaraq örtülü mətnaltı, adi insani duyğuların təzahürü ilə bağlıdır;

– S.Moem və C.Faulzun “kiçik nəsr”ində süjet paradoksallığı o qədər tez-tez baş verir ki, bu, bütün irsin əhəmiyyətli hissəsi hesab oluna bilər. Moemin hekayələrindəki paradoksallıq ən əvvəl Şərq və Qərb qarşıdurmasında, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin üz-üzə gəlməsində ortaya çıxır. Faulzun novellalarında mifoloji mənbələrə müraciət çərçivəsində paradoksallığa böyük əhəmiyyət verilirdi. Burada onlar tamamilə dəyişir, müəmmalı sırr, tapmaca mənasını qazanırlar;

– S.Moemin “kiçik nəsi” təhkiyə, C.Faulzun əsərləri isə ibrətəməz hekayə xarakteri daşıyır. Lakin, onların bədii dünyagörüşü, əsasən, “şəxsiyyət və sivilizasiya” və “insan və tərəqqi” kimi qlobal problemləri əks etdirir. Onlar bədii uydurma və gerçəklik arasındakı sərhədləri götürürlər, insan talelərinin mürəkkəbliyini ortaya çıxarmaq, həyatın çoxşaxəliliyini göstərmək üçün hekayələrdəki müxtəlif mədəni dövrləri və dünyagörüşü metodlarını qarşılaşdırırlar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq S.Moemin və C.Faulzun novella və hekayələri müqayisəli rakursda xüsusi və bütöv şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Əlavə edək ki, bir sıra ədəbiyyatşünaslar, filosoflar, psixoloqlar, tarixçilər bizim seçdiyimiz mövzuya lazımı diqqət yetirməmişdilər.

Dissertasiya işində “mətnaltı” anlayışı yeni baxış müstəvisindən elmi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, bu problemlə bağlı hələ də yekdil fikir formalaşmamışdır. Filologiya elmində ədəbi mətnin semantik strukturunda “mətnaltı” anlayışının rolu və mənası göstərilmişdir, onun formalaşması və istifadəsi üçün dəqiq göstəricilər mövcud deyil. Terminologiyalarda müxtəlifliklər olduğundan, tədqiqat işində bu anlayışın araşdırılmasına cəhd göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi S.Moem və C.Faulzun hekayə və povestlərinin mətn baxımından təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işlərini tamamlayır və genişləndirir. Dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələr “kiçik janr” problemləri ilə əlaqəli nəzəri məsələlər haqqında məlumatı daha da təkmilləşdirir,

eləcə də novellistik yaradıcılığın hərtərəfli öyrənilməsində də faydalı ola bilər.

İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri ingilis ədəbiyyatının öyrənilməsində, ali təhsil müəssisələrinin mühazirə kurslarında, eləcə də ingilis ədəbiyyatının tədrisində xüsusi seminarların və xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin nəticələri ilə bağlı Qərbi Kaspi Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasının iclaslarında, Respublika və Beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmiş, bilavasitə tədqiqat mövzusu ilə bağlı Azərbaycan Respublikası, Ukrayna və Polşanın elmi jurnallarında 9 məqalə və tezis çap etdirmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Qərbi Kaspi Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 6 səhifə, 8311 işarə, I fəsil 66 səhifə, 115206 işarə, II fəsil 55 səhifə, 94783 işarə, Nəticə hissəsi 5 səhifə, 7024 işarədir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 225 324 işarə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri əsaslandırılaraq müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyekt, predmeti və elmi yeniliyi dəqiqləşdirilir, onun nəzəri və təcrübə əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, eləcə də tədqiqatın yerinə yetirilməsində istifadə olunan metodlar, tədqiqat işinin aprobasiyası təqdim olunur.

Dissertasiyanın **I fəsl** **“Somerset Moem və Con Faulzun hekayələrində müəllif obrazı və xarakter problemi”** adlanır və üç hissədən ibarətdir. Bu fəslin **“S.Moemin hekayələri və C.Faulzun povestləri realizm və modernizm ideyalarının sintezi işığında”**

adlanan 1.1 yarım fəslində yazıçıların “kiçik janra” aid əsərləri realizm və modernizm ideyalarının sintezi baxımından nəzərdən keçirilir. XX əsrin ingilis yazıçılarının əsərlərinin nüfuzlu tədqiqatçıların (V.Dnepova, Q.D.Jantiyeva, M.Zlobina və s.) fikirlərinə əsaslanaraq, “kiçik janrın” əsas xüsusiyyətləri sadalanır, fərqli xüsusiyyətlər göstərilir, Moem və Faulzun hekayə və povestlərində qabarıq şəkildə üzə çıxan spesifik xüsusiyyətlər araşdırılır.

Belə ki, V.D.Dneprov² hesab edir ki, Moemin yaradıcılığı zamanının ədəbiyyat və incəsənətinin əsas yollarından uzaqlaşır. Q.D.Jantieva, onun “kiçik nəsr” əsərlərində ifadə edilən realistik tendensiyalardan ehtiyatla danışır, S.Moemin hekayələrinin əksəriyyətində “*Bernard Şou, Con Qolsuorsi və Herbert Uells kimi, böyük müasirlərdən bəzilərinin əldə etdiyi realizmin parlaq yüksəkliklərinə qalxa bilməyəcəyini*” qeyd edir. Doğrudur, Q.D.Jantieva, “*onun böyük istedadını, ağıl və iti müşahidə bacarığını inkar etmir*”³.

M.Zlobina öz işlərində, sanki bizi tənqidi realizm prinsiplərinin hökm sürdüyü Avropa ədəbiyyatının “Qızıl əsrinə” qaytarır. Lakin, buna rəğmən adı çəkilən və digər tənqidçilər hələ də Moemin özünün xarakter anlayışını kifayət qədər inkişaf etdirdiyini, “*orijinal ağıl və qeyri-standart görüşlərini ən parlaq bədii obrazlarda ifadə edilmiş inandırıcı sosial, ideoloji və siyasi şərhə çevirdiyini*”⁴ müzakirə edirlər.

Moemlə paralel olaraq, eyni zaman kəsimində “kiçik janrda” müxtəlif ədəbi cərəyanları təmsil edən digər ingilis və ya ingilisdilli yazıçılar öz əsərlərini yaradırdılar. Bunlardan G.K.Çesterton, R.L.Stivenson, K.Mənsfild, E.M.Forster, V.Vulf, C.Coys, D.G.Lourens, A.Konan-Doyl, R.Kiplinq və b. adlarını çəkmək yerinə düşərdi. Bədii baxımdan bu yazıçıların bir çox əsərləri fərqlənirdi. Lakin, əsərlərdəki reallığın təsviri o qədər qabarıq idi ki, ingilis

² Днепроv, В. Черты романа XX века. / В.Днепроv. – М.- Л.: Советский писатель, – 1965. – с. 215

³ Жантйева, Д.Г. Эстетические взгляды и творческий путь Сомерсета Моэма // Иностранная литература, – 1960. № 2, – с. 55.

⁴ Злобина, М. Сюрпризы Сомерсета Моэма// Новый мир, – 1961. № 9, – с. 72.

kübar cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin həyatının geniş və dolğun mənzərəsini yarada bilmişdi.

Sonuncu faktorunu nəzərə alaraq, bu fəsildə və ümumilikdə dissertasiyada müqayisəli təhlil dedikdə, yalnız Moem və Faulzun “kiçik janr” əsərlərində birbaşa analogiyaların aparılması deyil, həm də fikir ayrılıqlarının əks olunması nəzərdə tutulur. Məsələn, bəzi tənqidçilər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, Moem, hekayələrində sosial motivlərin əks olunmasından çəkinməyə çalışırdı. Bu, müəyyən dərəcədə həqiqətə uyğundur. Yazıçı, həqiqətən, bəzən qeyd edir ki, o, öz qəhrəmanlarını ictimailəşdirməkdən çəkinirdi. Biz göstərməyə çalışmışıq ki, bu etirafın müsbət, eləcə də, çatışmayan cəhətləri vardır. Belə ki, Ceyms Oldric qeyd edirdi ki: *“Onun zəifliyi onda idi ki, o, bir qayda olaraq, həyatın geniş təsvirindən yan qaçır, ümumiləşdirmələrdən çəkinirdi”*⁵.

Tanınmış ingilis yazıçısı Con Faulz, Somerset Moem kimi, paradoksal düşüncə tərzinə malik idi. O, “Sehrbaz”, “Kolleksiyaçı”, “Cadugər”, “Fransız leytenantının məşuqəsi” romanları ilə məşhurlaşmışdır. Məharətlə qurulmuş süjet, sirli, sehrli və ya mistik atmosfer, insan ruhunun dərinliklərinə nüfuz etmə – bu cəhətlər ədibin əsərlərində indi də cəlb edir və onu Qərbdə populyar edir.

Eyni zamanda, o, “kiçik janrın” inkişafına da müəyyən töhfə vermişdir. Qarşımıza qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün, “Qara Ağacdən qala” silsiləsinə birləşdirilmiş povestlər (novellalar) tərəfimizdən təhlil olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, bu əsərlər arasında bir çox oxşarlıqlar vardır. C.Faulz da, S.Moem kimi, müasir Avropa cəmiyyətində insanların daxili dünyasında harmoniyanın olmadığı haqqında yazırdı.

T.Krasavçenko qeyd edir ki, *“Con Faulzun yaradıcılığı çağdaş insanın dünyagörüşü üçün aydın və adekvatdır. Yazıçı, bəzən insan haqqında heç də ürək açmayan həqiqəti üzə çıxararaq, həyat və incəsənət haqqında fikri genişləndirir, canlı gerçəklik yaradır, lakin oxucuya görə düzəliş etmir”*⁶.

⁵ Изаков, Б. Английские встречи // Знамя, – 1965. №2, – с. 162.

⁶ Красавченко, Т. Коллекционеры и художники / Фаулз Дж. Коллекционер./ Т.Красавченко. – М.: Известия, – 1991. – с.6

Bir çox tədqiqatçılar Moemi tənqidi realizm nümayəndələrinə aid edirdilər. O, özü də bu fikrə meyl edirdi. Məqalələrindən birində o, vurğulamışdır: *“Mən axı necə olsa realistəm və öz əsərlərimdə həmişə həyata sadıq qalmağa çalışıram. Mən, diqqətlə və qətiyyətlə bütün fantastik və qəribə olan şeylərdən, eləcə də, yazıçı özbaşınalığından yan qaçıram”*⁷. Əslində, onun “kiçik nəsrində” tez-tez cəsarətli və cəsur qəhrəman səyyahların, yeni torpaqlar kəşf edən və Britaniya koloniyalarının qurucularının maraqlı prototipləri təsvir olunur. Lakin, bu istiqamətdə işləyən Moem, Böyük Britaniyanın uzaq şərq əyalətlərindəki qəhrəmanların sərgüzəştləri haqqında roman süjetini alleqorik və dramatik məzmunlu dastana çevirməyə müvəffəq olmuşdur. Beləliklə, macərə roman janrı novellaya transformasiya olunur və sonradan biz, şəxsiyyətin mənəvi inkişafının yazıçı tərəfindən sadə, məişət və gündəlik dəqiq məlumatların köməyi ilə təsvir olunmasının şahidi oluruq. Əlbəttə ki, bu, gizli və dərin mənəvi mənə ilə dolu yaradıcılığın realist xüsusiyyətidir. Eyni zamanda, səyahət haqqında hekayələrdə abstraksiya çoxluq təşkil edir və konkretlik azdır, qəhrəmanlar real problemlərdən qaçır, təkliyədə ekzistensial qaçış vardır. Bütün bunlar Moemin hekayə və povestlərində başqa bir başlanğıcın olması deməkdir.

Təhlil üçün seçilmiş Faulzun povestlərində eyni daxili ziddiyyətlər vardır. Müasir incəsənətin və ədəbiyyatın özünəməxsusluğu nöqtəyi-nəzərindən bizə realistlik xüsusiyyətlər görünür. Beləliklə, N.Q.Vladimirova, real başlanğıcı vurğulayaraq yazır: *“Faulz, yazı formalarının xüsusiyyətləri problemini gözdən keçirərək, incəsənət və elmi müqayisə etmir. Elm və bədii ədəbiyyatda varlığın dərk edilməsi üçün iki böyük vasitə görür”*⁸. Eyni zamanda, Faulzun povestlərində modernist texnikanın istifadəsinə dair çox məlumat vardır. Şüurda real obrazın canlandırılması nitq və görmə proseslərindən ayrılmazdır. Nəticə etibarilə, ədəbiyyatın və

⁷ Моэм, С. Записная книжка писателя. Собрание сочинений: [в 9-ти томах]. / С.Моэм. – М.: Терра - «Книжный клуб», – Т. 9. – 2001. – с. 33.

⁸ Владимирова, Н.Г. Интертекстуальность как предмет рефлексии метакритики. Условность, созидающая мир. / Н.Г.Владимирова. – Великий Новгород, – 2001. – с. 129.

incəsənətin şərtiliyi bir tərəfdən, modernizmdə qəbul edilmiş təsvirin dil və forma məsələsi isə, digər tərəfdən, reallığın dərk edilməsi problemi kimi qəbul edilməlidir.

Beləliklə, 1.1 hissəsinin materiallarından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Moem və Faulzu birmənalı şəkildə hər hansı bədii cərəyana və ya narrativ diskursa aid etmək olmaz, çünki “kiçik janr” əsərlərində realizm üçün ənənəvi əlamətlər və meyarlarla yanaşı, modernizm assosiasiyaları da üzə çıxır. Bundan başqa, müxtəlif metodların sintezində bir çox tədqiqatçılar doğru olaraq, sehr, fantastika, ekzistensiya, neorealizm, neoromantizm və s. ilə əlaqə görürlər.

Tədqiqatın **“Somerset Moem və Con Faulzun hekayələrində müəllif obrazı və xarakter problemi”** adlı 1.2 yarımfəslı Moem və Faulzun “kiçik nəsrində” müəllif obrazı və xarakter problemi ilə bağlıdır. Burada müəllif təhkiyəsinin bir neçə növü göstərilmişdir. Yəni, müəllif dedikdə, ilk növbədə yazıçı, real şəxs nəzərdə tutulur. Reallıq onun gözləri ilə verilir. Bundan başqa, müxtəlif variantlar da mövcuddur. Məsələn, obyektiv və subyektiv, tənqidi və ya əksinə, sərbəst, iddiasız, məcburiyyətsiz baxış. Lakin, müəllif-təhkiyəçi də vardır ki, bu xarakterin bədii əks etdirilməsinin xüsusi formasıdır. O, oxucu ilə əsərdə təsvir olunan hadisələrlə özünəməxsus vasitədir. Bəzən müəllif, Moem və Faulzun əsərlərində şahid, faktlar və hadisələr şərhçisi kimi çıxış edir. Nəhayət, onların hekayə və povestlərində təhkiyəçi də var (təhkiyəni danışan üçüncü şəxs). Onlar da müəllif ola bilərlər, lakin bu, şəxsləndirilmiş təhkiyəçidir, yəni birinci şəxsdən danışan, müəllif-təhkiyəçi isə yalnız üçüncü şəxsdən çıxış edir. Müəllifin oxucu ilə ünsiyyətinin bütün bu formaları Moem və Faulzun bəzi əsərlərinin nümunələrində göstərilmişdir. Onların obyektiv iştirak dərəcəsi də fərqlidir, bu birbaşa, müəllifin əsərdə qoyduğu vəzifələrdən asılıdır.

Məsələn, Moemin “Tam düjün” hekayəsində, müəllif, öz sözünü demək olar ki, bütün əsərin oxunuşuna paralel olaraq hiss etdirir. Bütün baş verənlərə maraq doğuran xüsusiyyət qabardılır. Yazıçı hər yeni simaya diqqətlə baxır, geyimlərin bütün detallarını diqqətlə öyrənir, ətrafdakıların davranışını belə izləyir.

Burada müəllif hər şeydə özünü bürüzə verir, o, sanki oxucuda və əsas qəhrəmanda öz əksini tapmışdır. S.Moem, “ədəbiyyat sevənlər” dərnəyinə daxil olur, müasir Avropa ədəbiyyatı və incəsənəti mövzularına dair müzakirələrdə iştirak edir. O, şəxsən “ingilis Kazanovası” cənab Mortimer Ellisin ehtiraslı sevgi tarixçələrini dinləyir və hekayə boyunca, öz nəticələri və ümumiləşdirmələri də daxil olmaqla qəhrəmanın davranışını qiymətləndirir.

Lakin müəllifin səsi kadr arxasında da səslənə bilər. Məsələn, S.Moemin “Yarpağın həyəcanı” adlı hekayələr silsiləsinin ilk hekayəsində iki əsas iştirakçı Makintoş və onun inzibatçısı Uoker. Sonuncunun ölümündən sonra onun köməkçisi (Makintoş) həyatının mənasını itirmişdir. Bir neçə il ərzində o, nifrət hissi ilə yaşamış və Yeni Zelandiyanın Samoa adasının inzibatçısı Uokerin bütün neqativi ilə özünü müqayisə edirdi. Onunla söhbət zamanı o, bəzən öz nöqsanlarını da görürdü. Adanın inzibatçısının ölümü ilə aydın olur ki, artıq müqayisə etməli heç bir şey qalmamış, Makintoşun əli-ayağı yerdən qaçır, lakin kabuslara nifrət hissi ilə də yaşamaq olmaz. Qəhrəman intihar edir; hekayənin sonunda açıq-aydın ümitsizlik motivləri hökm sürür.

Bu hekayədə müəllifin fikirləri dolayı verilmişdir: hətta sən özünü doğru hesab etsən belə, sənə cılız və paxıl bir şəxsiyyət qarşı durur. Müəllif, sanki sual edir – yalnız nifrət hissi ilə yaşamaq mümkündürmü? Təhkiyə uzunu aydın olur ki, Moem əksinə düşündür. Onun fikrincə, Makintoş “ölümcül məhkumdur” və yalnız intiqamla idarə olunan hər yeni hərəkət, ilk növbədə, mənəvi narazılığa, sonra isə ölümə səbəb olur. Müəllifin fəlsəfəsi və kredosu belədir.

Müəllif remarkalarda da özünü bildirir. “İmperiyanın kənarında” hekayəsində, müəllifin dilindən cənab Uorberton danışır. Onun köməkçisi Kuper davamlı şəkildə və əsassız olaraq, onu “snob” çağırmasından inciyərək, bu sözün tərifi aşığıdakı kimi verir. *“Snob, yalnız cəmiyyətdə daha yüksək mövqe tutduqları üçün başqalarını bəyənmə və ya nifrət edən insandır. Bu, müasir ingilis*

burjuasının ən vulqar xüsusiyyətidir”⁹. Hekayədə göstərilən məqam bir xarakterin replikasından daha çox lüğət məqaləsinə bənzəyir. Buna görə də, qəhrəmanını boş hücumlardan qorumaq istəyən müəllifin süjetə birbaşa müdaxilə etməsi bizim üçün aydın olur.

Göstərilən formalarda (şərti üçlük: müəllif hadisələrin birbaşa şahidi və ya iştirakçısı kimi; kadrarxası, pərdəarxası müəllif; müəllif şərhlərdə, remarkalarda, qeydlərdə) yazıçı konsepsiyası Faulzun povestlərində də nəzərə alınmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, müəllif əslində eyni funksiyaları yerinə yetirir. Lakin, Faulzun novellalarında dəqiqlik daha çoxdur (bu haqda biz 1.1 yarımfəslində qeyd etmişdik) o, bir qayda olaraq, daha sərt və qətiyyətlidir. Moemin hekayələrindəki müəllifin funksiyalarından fərqli olaraq, Faulzun qəhrəmanları səyahət və sərgüzəştlərdən uzaqdır. “Kiçik nəsrədə” bu ona xas olan xüsusiyyət deyildir. Moemin həyatında tez-tez rastlaşdığı “gözlənilməz və qeyri-adi” insanlar Faulza rast gəlmişdir.

“Qara Ağacdən qala” əsərində fabula və süjet arasındakı fərq, əsasən, hadisələrin qısalması ilə bağlıdır. Məsələn, müəllif, Devid Uilyamsın taleyində (I povest) daxili aləmin təsvirinə böyük yer ayırır. Faulzun ilk novellasında müəllif, həmməruzəçi olaraq çıxış edir, o, oxucuya Devidin “sonraya qalmış həyat sindromu” prinsipi ilə yaşadığını, xüsusilə də böyük hədəflər naminə insanın ani zövqlərdən imtina etdiyini bildirir. Burada, bir qədər şişirdilmiş formada, müəllif, incəsənətdə əlçatmaz xəyalı təqib edən qəhrəmanın real həyatının kənarında qaldığını bildirir.

Müəllif əbəs yerə ilk novellanın fabulasını Devidin həyatının üç gününü məşhur rəssamın və iki qızın cəmiyyəti ilə məhdudlaşdırmır. Hadisələrin cərəyanı məhdud olsa belə, bu, süjet sistemindəki kifayət qədər epik təsvirin yer alması, monoloqların və dialoqların tamlığı ilə kompensasiya olunur. Xarakterin yaradılmasında müəllifin rolu sanki asta gedən kinolentə bənzəyir. Onun adından qəhrəmanın ayrı-ayrı hissləri, duyğuları, düşüncələri ötürülür. Eyni zamanda, yaşlı və nüfuzlu sənətkarla olan bütün mübahisələr oxucunun “gözü qarşısında” şəraitin dəyişməsinə

⁹ Моэм, С. Письма. Собрание сочинений: [в 9-ти томах] / С.Моэм. – М.: Терра - «Книжный клуб», – 2001. – с. 62.

reaksiyalar kimi təsvir olunur. Müəllif qəsdən göstərir ki, həyatın reallıqlarından yalnız “xarici” həyat keçməkeşləri eyni zamanda onun daxili həyatında bir mərhələdir. Eyni zamanda, obyektiv dünyanın bütün elementləri arasında daxili bir əlaqə qaçılmaz göstərilir, əşyalar, hadisələr, onların obyektiv təbiəti ilə şərtlənir.

Birinci fəslə **“Yazıçılardan bədii dünyasında oyun və seçim azadlığı”** adlı 1.3 hissəsi bitirir. Əsərin oyun elementləri (metodik deyil, məhz ədəbi və tarixi-fəlsəfi işıqda) modernizmin ən məşhur növlərindən biridir. Yazıçı subyektiv kateqoriyada fəaliyyət göstərir və oxucu, öz növbəsində, onlara cavab tapmalıdır. Tapmaca / açması dioxotomiyası. Bu elementlər həmçinin Moem və Faulzun “kiçik janrına” da təsir etmişdir.

Məsələn, Moemin “Yağış” hekayəsində oyun başlanğıcı dünya sahibləri və hüquqsuz insanların üz-üzə gəlməsinin təsvirində aydın şəkildə özünü göstərir. Faulzda adətən iki nəslin konfliktinə daha çox rast gəlirik. Daha sadə variantlar da vardır. Faulzun “Eniqma” novellası detektiv janrında yazılmış adı və sadə tapmacadır. Oxucu ilə əsas qəhrəmanın mövqeyinin azad seçimi baxımından açıq final oyunu. Lakin, Moem və Faulzun əsərlərinin müqayisəli təhlili prosesində aydın olur ki, bu oyun, adətən qəribə eklektik işıq və kölgə sənətinin təcəssümüdür. Lakin, hər iki yazıçıda bu, köhnənin “bərpaşından” çox, XX əsr ingilis ədəbiyyatında mistik-macəra və ya detektiv janrının fəlsəfi baxımdan dərk olunması və çağdaş novellistikanın aktual problemlərinin canlandırılması cəhdidir.

Lakin, müşahidələrimizə görə, yazıçılar oyunu müxtəlif şəkildə başa düşürlər. S.Moem, ingilis ədəbiyyatında D.Defo və C.Svift dövründən qalmış ənənələri olan macəra janrını daha da ciddi şəkildə inkişaf etdirmişdi. Lakin, roman təhkiyəsinə xarakterik olan məkan və zamanı mümkün qədər sıxaraq onun məzmununu hekayə çərçivəsinə uyğunlaşdırdı.

Öz növbəsində, oyun mistisizmi və sehri Faulza doğmadır. O, “Qara Ağacdən qala” povestlər sisilsiləsində təbiətin bütövlüyündə bir insanın adı ağılabatan anlayışa yiyələnməyəcəyinə, başqa sözlə, irrasional bir varlıq olduğunu göstərməyə çalışır. Bəzən qeyri-sabit psixikaya sahib insan başqasının əzabını, qanını, məhvini, bəlkə də,

qəbul olunmuş, “əxlaq” formulunun onu məhkum etdiyi hər şeyi hiss etməsini istəyir.

Moemin hekayələrində oyun prinsipi süjetin maksimal gərginlikdə saxlanılmasından ibarətdir. Belə də demək olar ki, onun hekayələrdəki kulminasiya uzanır. Belə ki, onun “Məktub” adlı hekayəsini oxuyarkən, belə qənaətə gəlirsən ki, detektiv xətti qadın qəhrəmanın günahsızlığı şübhə doğurmadığı anda oxucunu tapmacanın mənəşəsində saxlamaq üçün qurulmuşdur. Lakin bu yalnız oxucu ilə bir oyundur. Əslində isə, təhkiyənin əvvəlindən sonunadək gənc qadın dostlarını və müstəntiqi aldadır. Detektiv süjetinin məği də məhz müəllifin yalnız bir neçə yekun cümlələrində açılan gözlənilməz finala əsaslanır.

“Meyhyu” hekayəsində, oxucu, qəhrəmanın “arzu kitabının” nəşr olunmasını böyük gərginliklə gözləyir. Lakin birdən-birə o, özündən sonra şübhəli miras saxlayaraq, dünyasını dəyişir. Bütün gözləntilər boşa çıxır. Hekayənin fabulasının ilkin kəskinliyi, gözlənilməz şəkildə məhv edilmiş bir həyat dramı ilə başa çatır. Oyun arxada qalır və müəllifin insan varlığının fəiliyinə dair düşüncələri ön plana çıxır. Adı çəkilən hekayələrdə yalan oyunlar digərlərinin maarifləndirilməsi ilə kəsilir; qəhrəmanlar, oxucu kimi, cahil idilər və ya dramatik bir cəza gözləndirilirdilər.

C.Faulz bu mövzuda digər kateqoriyalardan istifadə edir. Bir dəfə o, özü belə ifadə etmişdir: *“Mən düşünürəm ki, romanın yaradılmasında mistik oyun çox vacibdir. Və maraqlısı budur ki, bu şok da ola bilər, yazıçı oxucuları aldatmağı bacarmalıdır. Onlara gülməlidir, yanlış yola yönəltməlidir. Bu romançı sənətinin çox vacib bir hissəsidir. Dedektiv və trillingin bütün əsas ustaları əla oyunçulardır... Mənim üçün oxucunu çaşdırmaq, karıxdırmaq romançı işinin çox vacib hissəsidir”*¹⁰.

Moem və Faulz üçün seçim azadlığı məhdud deyil və demək olar ki, hər zaman məhərlə qurulur və gərgin dramatik süjetlə müşayiət olunur. Yazıçıların əsas ideoloji postulatı, yalnız şüurun köləlikdən azad olması nəticəsində əsl azadlığı əldə edə bilərsiniz. Bunu Moemin “Yekun söz” adlı məqaləsində və Faulzun bir çox

¹⁰ Моэм, С. Нечто человеческое. / С.Моэм. – М.: Правда, – 1989. – с. 6.

çıxışlarında tənqidçilər birmənalı şəkildə qəbul edirdilər. Lakin seçim azadlığını məhdudlaşdıran oyun nə üçündür?

Bu suala cavab vermək üçün onların hekayə və povestlərini yenidən oxumaq lazımdır. Moemin “Kiçik körfəz” hekayəsinin əsas qəhrəmanı Lauson, özünü hörmətli şəxs kimi qələmə verir, lakin rəis müavini Makintoş onun “çürük vərdişlərini” üzə çıxarır. Müəllif özünün “alçaq təbiətini” göstərir. Göründüyü kimi, başqalarını aldatmağa çalışarkən, o, oyun maskasını taxmışdır. Bir fərdin düzəldilməsi yollarının seçim azadlığı son dərəcə məhduddur, çünki maska altında ən hiyləgər, etibarsız insanlar gizlənir.

Bu, kölgələr oyununa bənzəyir. Lakin Faulz oxucu ilə başqa bir oyuna başlayır. Daha doğrusu, Moem mənfi mahiyyəti ifşa etmək üçün maskaları çıxarır və xarakterin realistik təsvirinə meyl göstərir. Faulz isə, öz növbəsində, oyundan həzz alır; oyun, çox zaman “oyun üçün oyun” şəklini alır, bu da S.Moem dünyagörüşü üçün tamamilə qəbuləilməzdir. Məhz buna görə, Moem, süjetin müəyyən bölmələri əsasında oyun naminə “incəsənət naminə incəsənət”ə qarşı çıxır, Faulz isə bu anlamı nəinki qəbul etdiyi, hətta povestlərində onu şişirdilmiş halda istifadə etməyi aydın olur. Süjet xəttinə şübhəli qəhrəmanı daxil etməklə oxucu ilə oyun qurur, bu da çox zaman modernist xarakter daşıyır. Yalnız seçim azadlığı probleminin mahiyyəti buna görə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş; oyunun xarakterindən asılı olmayaraq, Faulz-modernist üçün rəğbət qazana bilməyən obrazlar üstünlük qazanmır. Lakin, bu barədə ən yaxşı yazıçılar tərəfindən mətnaltıda ifadə edilir. Mətnaltı anlamı, dissertasiyanın ikinci fəslinin predmetini təşkil edən qəhrəmanların davranışının gözlənilməz və paradoksal təbiətini göstərir.

Tədqiqat işinin II fəslində “S.Moem və C.Faulzun “kiçik nəsr”ində psixoloji təhlilin xüsusiyyətləri” adlanır və iki hissədən ibarətdir.

“Qəhrəmanların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsvirində mətnaltı və ironiya kimi bədii üsullar” adlı 2.1. yarımfəslində qeyd olunmuş əsərlər əsasında mətnaltı və ironiya kimi bədii üsullar təhlil edilir. Onlar müəyyən dərəcədə qəhrəmanların əlavə xüsusiyyətlərinin açılmasına xidmət edirlər. İlk növbədə, vurğulamaq istədik ki, mətnaltı, ironiyadan fərqli olaraq, çox mürəkkəb və müasir ədəbi

tənqiddə birmənalı qəbul edilməyən kateqoriyadır. Sonuncu ilə bağlı faktiki olaraq heç bir ciddi fikir ayrılığı yoxdur. Lakin, “mətnaltı” termini lüğət məqalələrində və ya monoqrafiyalarda fərqli şəkildə verilir. İndiyədək bu anlayışın dəqiq qəbul edilmiş əlamətləri və mətnin məzmunu ilə mənası arasında fərq aydınlaşmamışdır. Bəzi nəzəriyyəçilərin (Y.Solovyova, L.Qolyakova, V.Mırkin, V.Kuxarenko və başqaları) fikir ayrılıqları dissertasiyada yer almış, Moem və Faulzun hekayə və povestlərində mətnaltı anlamını müəyyənləşdirməyə çalışmışıq.

“Kiçik nəsr” yazıçılarının (birinci fəslin materialı) çox zaman istifadə etdikləri oyun üslubları, mətnaltının hədəf parametrlərinə spesifik çalar verir. Yəni, oxuculara qəsdən yönəldilən tapmacanın açılmasının bir hissəsi olur. Mətnaltıda olan oyun komponenti mütləq deyildir. Əsas odur ki, bu formada yazıçı oxucuda hər hansı estetik duyğular oyatmağa qadirdir.

Mətnaltı məqsədyönlü tarixi-ədəbi kateqoriyadır. Moem və Faulzun əsərlərində, yazıçılar tərəfindən qəsdən seçilmiş təhkiyə tərzindən bəhs edilir. Təhkiyə iki hissəyə bölünür: açıq və gizli mənə. Açıq mənə ilkin məlumatdır, əsl mətnaltı fon (əlavə) məlumatı ifadə edir. Yuxarıda qeyd olunan yazıçıların əsərlərində, mətnaltının əsas nəticəsi olaraq, oxucu və ya tənqidçi tərəfindən mətndən ədibin əvvəlcədən nəzərdə tutduğu mənadan daha dolğun mənənin çıxarılması faktoru göstərilir. Lakin interpretasiyalar müxtəlifdir. Bu artıq novella və hekayələrin arxitektikasını səviyyəsində özünü göstərir. Faulzda, bütün üslublar vahid fikrə tabedir: oxucuya öz fəlsəfi fikirlərini birbaşa təqdim etmək. Buna görə, təhlilə cəlb edilmiş toplunun beş novellası silsiləyə birləşdirilmişdir. Mövcud silsiləşmə qanunlarına əsasən bir novelladan digərinə keçən mövzular, obrazlar və ya motivlər vardır. Bütün “damışan adlar” mifoloji mənbələrə bənzəyir. Mifologiyalaşma, əslində həllinə ehtiyac duyulan mətnaltı üçün açarı nəzərdə tutur. Moemin hekayələrində, bildiyimiz kimi epiqraflar yoxdur; Faulzda isə, onlar, ilk növbədə, beş novellanın hər birində istifadə olunur, ikincisi isə, müəyyən rol oynayır.

Mətnaltını süjet xəttinə daxil edərkən, yazıçılar fərqli ideyaların tətbiqinə arxalanırlar. Moem fəlsəfi dəstək axtarmırdı və

bu üsul, müvəqqəti olaraq gizli və ya örtülü qalmış adi insan duyğularının təzahürü ilə əlaqəli idi. O, sənətkarın bu mövqeyini “Yekun söz” adlı məqaləsində izah etmişdir. İdeyanın inkişafının əsas məqamları belədir ki, hər insana “*hər yeni insanla görüşdükdə sevinc hissindən gözlərin çəhrayı sis ilə örtülməsi fərdlərə xas ola bilməz*”¹¹. Yazıcının bu qənaətinin nəticəsi hekayədə xarakterin spesifik interpretasiyası olmuşdur.

Tənqidçi N.D.Tamarçenko hesab edir ki, Moem, təhkiyəsinə adəti üzrə “gizli müəllif” kimi başlayır. Birbaşa mətnlə o, şahidi olduğu hadisə haqqında yazır. Bu “Kiçik körfəz”, “Düz düjün”, “Meyhyu” və digər hekayələrdir. Mətnaltıda isə qeyd olunur ki, müəllif, hadisələrin gedişatına müdaxilə etmir, lakin “emosional, intellektual və aksioloji reaksiyalara görə bəzi qəhrəmanlara yaxındır”. Tamarchenkoya görə, bu növ mətnaltı, “Yağış” və “Kürən” hekayələrində ən parlaq şəkildə ifadə olunmuşdur¹².

Mətnaltı, çox zaman konkret, yəni, birbaşa nominativ funksiyanın daşıyıcısıdır. Burada istehzal məna da ifadə edilə bilər. Qeyd olunur ki, Moemin yumoru incə və acı, və hətta sarkazmla sərhəddə olan satirayla ifadə oluna bilər. Bəzi hekayələrin təhlili zamanı Moemə xas incə yumor hissini şahidi oluruq, bədii mətnin tarixi varlığı detallarda əks olunur.

Həqiqətən, “Yağış” hekayəsində müəllif incə ironiya ilə üzə çıxardığı dini fanatizmi yumor ilə göstərir. Eyni adlı hekayədə Makintoş, intiqam dolu zövqlə düzgün hesabat hazırlaya bilməyən inzibatçı Uorkerin nöqsanlarını izah edir. Makintoş, London məmuru bu səbəbdən Uorkeri “plebey” adlandırır və onu təhsilsiz hesab edir. Makintoş, belə raisi çətinliklə dözüür, onun fikrincə, Uorker, nə vəzifəyə, nə də yerli əhalinin hörmətinə layiq deyil. Uorker bu rəftarı hiss edir, lakin inadkarlıqla öz qüsurluğunu anladığını göstərə bilmir. Buna rəğmən, o, Makintoşla söhbət zamanı kobud rəftar edir, tabesində olan adamın istehzasına cavab olaraq onu lağa qoyur, hətta səsinə yüksəldir.

¹¹ Моэм, С. Подводя итоги. / С.Моэм. – М.: Художественная литература, – 1957. – 87 с.

¹² Моэм, С. Нечто человеческое. / С.Моэм. – М.: Правда, – 1989. – с. 11.

Faulzun novellalarında, mətnaltı və ironiya da əhəmiyyətli üsullara çevrilir. Və bu yalnız yuxarıda göstərilən epiqraflara aid deyil. Moemin əsərlərində böyük rol oynamayan, müəllif fəlsəfəsi, burada aktualıq qazanır. Təhlilə cəlb olunan məcmuədəki beş novellanın hər biri “danışan ada” malikdir: “Qara Ağacdən qala”, “Eniqma”, “Koko”, “Bulud”, “Elidyuk”. Adı çəkilən əsərlərdə bu və ya digər dərəcədə simvolika vardır, bu isə mətnaltının bir hissəsidir. Bundan əlavə, əyləncəli intriqa ilə yanaşı novellalarda dərin psixologizm vardır.

Fikrimizcə, bütün məcmuənin adını daşıyan ilk novella, simvolikasına görə orijinaldır. “Fil dışından qala” simvolu ingilis-amerikan yazıçısı Henri Ceymsin incəsənət haqqında yazdığı və ölümündən sonra nəşr olunan esse-düşüncələr kitabının adı ilə eynidir. Qala obrazı əsərin əvvəlində görünərək, bütün novellanın kulminasiya nöqtələrində leytmotiv kimi təkrarlanır, məsələn, gənc və yaşlı sənətkarların arasında mübahisədə özünü göstərir. Gənc (Devid) incəsənət nəzəriyyəçisidir və rəssam-abstraksionistdir, onun bütün həyatı, əsərləri və məqalələri nəzəriyyə ilə dəqiq şəkildə təsdiqlənir və təbii cazibə və əsl dərinlikdən məhrumdur. Mətnaltıda, müasir sənətin inkişaf etdirilməsi barədə bir sıra hipotezlər vardır. Sonra bizi maraqlandıran üslub birbaşa mətnə keçir. Bu artıq yaşa dolmuş rəssam Henrinin və əlbəttə, müəllifin özünün fikirləridir. Nəticə etibarilə, Devidin nəzəri fikirləri, prinsipcə, davamlı bədii dəyərlərin yaranmasına imkan vermir, qəhrəmanı çıxılmaz vəziyyətə salır. O, realistik sənəti qiymətləndirməyə qadir deyil.

Faulz ironiya üsulundan yüksək səviyyədə istifadə edir. Misal üçün, Moem kimi, o, ingilis mərasiminin müxtəlif formalarına əhəmiyyət verir. Lakin Moem diletant yazıçılara tənqidlə yanaşırdı. “İlham mənbəyi” hekayəsindəki mətnaltı və ironiya istifadəsinə klassik nümunədir. Faulz “Koko” novellasında ingilis mərasimi mövzusunun inkişaf etdirir, lakin onun maraqları fərqli müstəvidədir. Yəni, artıq novellanın adından bəllidir ki, yazıçı tərəfindən ingilis fenomenini anlayışı, “savadsızlıq”, “anlaşılmazlıq” kimi təsvir olunur. Əsərin adı dolğun şəkildə epiqrafla əlaqəlidir, oxucunu bu ifadənin paralel qavrayışına yönəldir, onunla birlikdəki axtarışları təklif edir, lakin “müəllif-oxucu” dialoqunun yalnız başlanğıc nöqtəsidir.

Epigrafla başlığın əlaqəsi oxucunu fərdi qəhrəmanların görünən aktiv fəaliyyətinin istehzal qavrayışına istiqamətləndirir. İngilis ədəbiyyatının dilini xarakterizə edən Faulz, daima emosional və obrazlı şəkildə danışdığından daha çox şey demək istədiyini ifadə edir.

Dissertasiyanın sonuncu 2.2. yarımfəsli **“Moem və Faulzun hekayələrində süjet və obrazların paradoksallığı”** adlanır. Bu yarımfəsil Moem və Faulzun hekayələrində süjet və obrazların paradoksallığı məsələsinə həsr olunmuşdur. Gözlənilməz süjet xəttləri, insan talelərinin ziddiyyətli dolanbacları, ənənədən uzaq qərarlar, gözlənilməz vəziyyətlər, gözlənilməz davranış. Bütün bunlar hər iki yazıçının hekayə və povestlərinin spesifik xüsusiyyətləri olduğuna görə, ümumilikdə, “kiçik nəsr”in paradoksu barəsində əminliklə danışa bilərik.

Təhlil edilən hekayə-novellalarda, ədəbi paradoksun mahiyyəti ən azı iki semantik nüansın təsdiqindən ibarət olduğuna xüsusilə diqqət yetirilmişdir. Bir tərəfdən, bir hadisənin digərini inkar edən və ya özü ilə ziddiyyət təşkil edən mənfi proqramın başlanğıcıdır. Digər tərəfdən, paradoksun insan həyatının ən gözlənilməz anlarını bədii rənglərlə, daha doğrusu, iki müxalif mövqedən, nəzərdən keçirərək doğru aspektləri əks etdirmə bacarığı vardır. Moem və Faulzun “kiçik nəsrində” süjetin paradoksallığı adi haldır və bu, ədiblərin yaradıcılığının bütövlükdə müsbət dominantı hesab edilməlidir.

Bu fikri sübuta yetirmək üçün biz, tipik nümunələrə müraciət etdik. Moem, hekayələrinin birində xətib Devidsonun çox gözəl portretini yaratmışdır. Burada anlaşılmaz ziddiyyətlər vardır: *“Onun görünüşü qəribə təəssürat yaradır. O, çox hüündür və arıq idi, uzun əlləri və ayaqları sanki yanlara açılmışdı, dimdik almacaq sümüyü olan, batmış yanaqlar var idi. Arıqlığına rəğmən, onun dolu və hissiyatlı dodaqları gözlənilməz görünürdü”*¹³. Portretin xarakteristikasında cizgilərin bu natarazlığı təsadüfi deyil. Moem məntiqə uyğun olmayan iki xüsusiyyəti qarşılaşdırır. İnsanın “qapalılığı” və “qaraqabaqlığı” həmişə onun sərtliyi haqqında xəbər verir. Eyni zamanda, Devidson “hissiyatlı dodaqlara” sahibdir. Bu xüsusiyyətlərin qonşuluğu qeyri-təbii və paradoksaldır. Oxucuda

¹³ Моэм, С. Нечто человеческое. / С.Моэм. – М.: Правда, – 1989. – с. 14.

dərhal elə təəssürat yaranır ki, insan öz gücünün tətbiqi üçün səhv sahə seçmişdir o, müəllifə görə, “şüurlu şəkildə vicdanlı xristian vəzifəsini boynuna götürmüş” şəxsiyyətdir. Lakin Devidsonda xristian itaətkarlığından əsər-əlamət belə yox idi, əsərin mətni də bunu təsdiqləyir: “*Onda nə isə dəhşətli və qeyri-adi narahatlıq var idi*”¹⁴. Bu, təvazökar və dözümlü missioner deyil, sadıq hakimin portretidir.

Mədəniyyət və sivilizasiyaların kəsişməsinin inkişafında oxucuya məntiqlə anti-məntiqin qarşıdurmasının özünəməxsus dünyası təqdim olunur. Moem “Honolulu” hekayəsində cənub adalarının xüsusiyyətlərini belə verir: “... *Qərb və Şərqlin görüşləri üçün qeyri-adi yer, qeyri-adi yeniliyin və inanılmaz qədimliyin təması. Və hətta gözlənilən romantikani tapmasan da, yenə də, nə isə paradoksal və sirli bir şeyə toxunacaqsan. Qərribə insanlardı bu avropalılar və adada yaşayanlar. Onlar birgə yaşayırlar, lakin fərqli düşüncülər, müxtəlif bütələrə və tanrılara inanırlar və xeyir və şər haqqında fərqli düşüncələrə sahib olurlar. Onların yalnız iki ümumi ehtirasi var – aqlıq və məhəbbət*”¹⁵

İki fərqli sivilizasiyanın prizmasından izlənilən, adada yaşayan insanların həyatı Faulzu da narahat edirdi. Lakin o, bu qarşıdurmaya paradoksal-semiotik (işarə) nöqtəyi nəzərdən baxırdı. Yazıçı, hər şeyi adaya çevirmək, hər şeyi özündən uzaqlaşdırmaq qabiliyyətini boynuna alaraq, əsərlərinin bir çoxunu təcrid olunmuş, müstəqil, materikdən ayrılmış ada kimi qəbul edir. Başqa sözlə, “hər adanın xüsusi fərdiliyi müəyyən bir insan fərdiliyinə uyğun gəlir. Bu novellanın ada xarakteri “*olduqca darıxdırıcı və yavaş keçən*”, hadisələrin ardıcıl “*kadr dəyişikliyi*” və onların daxilən duyulması və təyin olunması, “*real tarixi və ya bədii təxəyyül dənizindəki adalar*”¹⁶ kimi ifadə edilir.

Moem adalıların hər bir nümayəndəsini fərdiləşdirmir. O, qarşısına belə məqsəd qoymur, çünki onun üçün hekayələrdə ən vacib şey Şərqlə Qərb qarşıdurmasının paradoksunu üzə çıxarmaqdır.

¹⁴ Моэм, С. Нечто человеческое. / С.Моэм. – М.: Правда, – 1989. – с. 15.

¹⁵ Моэм, С. Нечто человеческое. / С.Моэм. – М.: Правда, – 1989. – с. 8.

¹⁶ Фаулз, Дж. Башня из Черного Дерева. / Дж.Фаулз. – М.: Эксмо, – 1974. – с. 251

Moemin hekayələrində Şərq, planetin ən paradoksal bölgələrindən biridir. Bir tərəfdən, Şərq, Qərb mədəniyyəti və özlərini də aid etdiyi əhalinin aynasıdır; digər tərəfdən – Şərq, Moemə görə, öz mənfi xüsusiyyətlərini dərk etməyə can atır, lakin buna heç cür nail ola bilmir. Və məhz buna görə, əsas konflikt cənub adalarında cərəyan edən hekayələrdə, qəhrəmanlar paradoksal şəkildə, sanki inersiya qanununa uyğun yaşayırlar. Onlar ümumilikdə qeyri stabillik hiss edirlər, lakin “yatmış Şərq aləmini” partlada biləcək səbəblər hələ də aydın deyil. Məsələn, “Honolulu” hekayəsində biz oxuyuruq: *“Elə hey gözləyirsən ki, nə isə baş verəcək, nə – özün də bilmirsən”*¹⁷.

Moem də istisna deyildir. Allahla “oyunlar” quran Faulzdan fərqli olaraq, o, öz hekayələrində “ölən Allah” mövzusunda toxunmurdu. Lakin, sevgi, harmoniya və qarşılıqlı anlaşmanın yoxluğunu o, milli ənənələrin unudulması ilə bağlayırdı. Belə ki, Louson və Etel – müxtəlif sivilizasiyaların nümayəndələridir, öz mədəniyyətini dəyərləndirə bilmir, digər mədəniyyətə qarşı dözümsüzdürlər və nəticədə bir-birini anlamırlar. Bu da fikir ayrılığının ilkin səbəbidir.

Obrazların və ya hadisələrin paradoksallığına əksər hallarda Faulzun novellalarında da rast gəlinə bilər. Belə ki, artıq “Qara Ağacdən qala” novellasında rəsmlər və rəssamlara dair çoxsaylı istinadlara rast gəlirik, əsərin mahiyyətini isə, gənc və yaşlı rəssam arasında şəxsi və yaradıcılıq planlarının müqayisəsi təşkil edir.

“Nəticə”də tədqiqata yekun vurularaq, dissertasiyanın əsas müddəaları ümumiləşdirilir:

– Moem öz hekayələrində təhkiyəçinin interpretasiyasından çəkinirdi. O, qeyd edirdi ki, “Mən-təhkiyəçi” də, digər obrazlar kimi müəllifi tərəfindən uydurulmuşdur. Yazıcının bədii və epistoliar nəsrinin müqayisəsi bizə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, toplunun bəzi hekayələrində Moem-yazıçı, öz fikirlərini gizlətmir, əksinə, açıq-aydın dilə gətirir.

– Moem, hekayələrin uğurunun bütövlüklə müəllifin əsərdəki iştirakından, onun şəxsiyyətindən, onun süjet və xarakter tipinin

¹⁷ Моэм, С. Письма. Собрание сочинений: [в 9-ти томах]. / С.Моэм. – М.: Терра - «Книжный клуб», – Т. 9., – 2001. – с. 94

seçimindən asılı olduğunu qeyd edir. Lakin o, eyni zamanda insan təbiətinə yaxından bələd olmaq üçün “personajların xarakterik fərdiləşdirilmə” xüsusiyyətinə diqqət yetirirdi. Çünki, zahiri görünüş oxucunu xarakterin orijinallığına inandırmır, o, xarakteri daxildən duymaq istəyir. XXI əsrdə Moemin bu arzusu çox sadə görünə bilər, lakin yazıçının mövqeyi məhz belə idi.

– Ədəbiyyat və incəsənətin analoji funksiyaları haqqında fikir söyləyərək, “Qara Ağacdən qala” toplusundan olan novellalarında Faulz, cəmiyyətin nöqsanlarını və qüsurlarını düzəltməyi zəruri hesab edir. Faulza görə, yazıçının əsas məqsədi ətraf mühitin təsviri, ətraf mühit və öz hissləri haqqında fikirlərin ifadə olunmasındadır. Faulz, incəsənət yaradan şəxsiyyətləri müqayisə edərək, onları dahilərə və sənətkarlara bölür.

– Faulzun novellalarında, mifoloji mənbələr çərçivəsində mətnaltı və paradoksallıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yazıçının fikrinə görə, milli mifin daxili mənası geri çəkilmənin və qaçışın metamorfozasıdır. Burada ingilis yazıçısı, eyni zamanda, “gizli sığınacaq” və “məhkəmlənmiş istehkam” qazanır. Faulza görə, poetika səviyyəsində özünü ifadə edən ingilisliyin vektoru məhz bundadır.

– Hər iki yazıçını ingilis düşüncə tərzini narahat edir. Lakin Moem, milli rituallar və mərasimləri təsvir etməyə yönəlmişdir; Faulz isə, mətnin və təsvirin şifahi ifadəsinin xüsusiyyətlərini anlamağa önəm verirdi. Buna görə, Moemin hekayələrində, mətnaltı, paradoks və ironiya əsasən qəhrəmanların portret xüsusiyyətlərinin səviyyəsində üzə çıxarılır.

– Moem və Faulzun adı çəkilən əsərləri ilk növbədə “Şəxsiyyət və sivilizasiya” və “İnsan və tərəqqi” kimi qlobal problemləri əks etdirir. Əslində, onların yaradıcılığı bu problemlərin aydınlaşdırılmasına yönəldilmişdir.

– Hekayə və novellalarda müxtəlif mədəni dövrlər və dünyagörüşlərini qarşılaşdıraraq, müəlliflər çoxmənalı situasiyalar qurur. Yazıçı insan təbiətinin və talelərinin mürəkkəbliyini üzə çıxarır. Işıq və zülmət, şəxsiyyətin müxtəlifliyi, insan qəlbində mənfi xüsusiyyətlərin və yüksək dəyərlərin birləşməsi – bütün bunlar

həyatın gözəlliyini və çoxşaxəliyini üzə çıxarmaq üçün yazıçıya kömək edir.

– Moem və Faulz, bədii təxəyyül və reallıq arasında olan sərhədi qəsdən silirlər. Dissertasiyada göstərməyə çalışmışıq ki, hər iki yazıçı simvollar, işarələr ilə yazıb-yaradır, oxucunun düşüncə prosesini oyatmaqdan zövq alır, onu cazibədar səhnə ilə maraqlandırır, maraqlı təhkiyədə baş verənlərə biganə qalmağa imkan vermirlər.

Dissertasiya ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Элементы игры в прозе С.Моэма и Дж.Фаулза // – Azərbaycan Dillər Universitetinin “Dil və Ədəbiyyat”, – Bakı 2017. Cild 8 №2, – c.176-181.
2. Образ автора и проблема характера в рассказах Сомерсета Моэма и Джона Фаулза // – BSU, “Tağıyev Oxuları, Elmi məqalələrin məcmuəsi”, – Bakı 2017. №1, – c.230-236.
3. Рассказы С.Моэма и Дж.Фаулза в свете синтеза идей реализма и модернизма // – BSU, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – Bakı 2017. №2, – c.172-176
4. Идеи реализма и модернизма в рассказах С.Моэма и Дж.Фаулза // Bakı, Qərbi Kaspi Universiteti, Elmi Xəbərlər, – 2017. №4, c.41 - 48.
5. Игра и свобода выбора в художественном мире С.Моэма и Дж.Фаулза // “Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – 6 May, – 2017, – c. 225-231
6. Художественные приемы в характеристике героев в малой прозе С.Моэма и Дж.Фаулза // International conference RS Global, World Science. – Warsaw, Poland, – February, – 2018, vol.5, № 2 (30), – c.19-26.
7. Сравнительно-сопоставительный анализ малой прозы С.Моэма и Дж.Фаулза // – Днепропетровск, Вісник Університету імені Альфреда Нобеля, Серія «Філологічні науки»,– 2018. №1(15), – c. 44-50.

8. Поэтика «малой прозы» Сомерсета Моэма. // Bakı: Elm və təhsil, AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2019. №5, – с. 130-142.
9. Художественный мир «малой прозы» Джона Фаулза // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, – May, – 2020. – с34-37.

Dissertasiyanın müdafiəsi 20 Oktyabr 2021-ci il tarixində saat 13.00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "20" Sentyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Akəp

Çapa imzalanıb:17.09.2021.

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 38196 simvol

Tiraj: 30 nüsxə